

Про вирішення проблемних питань реабілітації, у тому числі реабілітації померлого у кримінальному провадженні

І.В. Тарасова

кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

І.О. Татів

адвокат, старший радник юстиції

Ю.В. Шеляженко

помічник-консультант народного депутата України, студент, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті досліджується порядок реабілітації осіб, постраждалих від незаконного кримінального переслідування, обґрунтовується необхідність внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України 2012 р. щодо врегулювання процедури реабілітації.

В статье исследуется порядок реабилитации лиц, пострадавших от незаконного уголовного преследования, обосновывается необходимость внесения изменений в Уголовный процессуальный кодекс Украины 2012 г. относительно урегулирования процедуры реабилитации.

The article analyzes procedures for the rehabilitation of victims of unlawful criminal prosecution, provides explanation of the necessity to correct the Criminal Procedure Code of Ukraine of 2012 concerning the regulation of procedure of the rehabilitation.

Ключові слова: реабілітація, реабілітація померлого, компенсація завданої шкоди, офіційне вибачення від імені держави, незаконне кримінальне переслідування, кримінальне провадження.

Постановка проблеми

Порушення закону та природних прав людини під час кримінального переслідування є таким самим неунікним соціально-правовим явищем, як і злочинність. В Україні історичною передумовою для цього явища є традиційне нехтування правами особи в ім'я хибно витлумачених інтересів держави, під виглядом яких нерідко маскуються приватні інтереси конкретних посадових осіб. Так, за даними Генеральної прокуратури України, у I півріччі 2013 р. до суду з обвинувальними актами направлено понад 2 тис. кримінальних проваджень щодо злочинів проти правосуддя. Зокрема, це 38 проваджень щодо катування та іншого жорстокого поводження з особами з боку працівників МВС, у тому числі один випадок зі смертельними наслідками [1].

Менш ніж століття тому наш народ пережив жакливу епоху тотального свавілля репресивних органів, коли на підставі

«революційної законності» суди конвеєром штампували розстрільні вирoki інаклюдумцям, незгодним, політичним опонентам правлячої партії. Мільйони людей без зайвих формальностей прирікалися на десятки років рабської праці в таборах ГУЛАГу. Навіть захисники зі страху відмежовувалися від своїх підзахисних і в один голос із прокурором вимагали для них покарання, щоб раптом самим наступного дня не опинитися на лаві підсудних у якості «ворогів народу».

Коли суспільство нарешті усвідомило масштаби незаконних репресій і зажадало справедливості, розпочався процес перегляду винесених «під гарячу руку» вироків. Колишній голова Верховного Суду України В.Т. Маляренко у передмові до офіційного видання «Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика» зазначає, що правоохоронні органи і суди України повернули добре ім'я багатьом мертвим і живим громадянам Украї-

ни, і робота ця триває: той, хто дійсно вчинив злочин, визнається злочинцем, а хто не вчинив його – реабілітується. Робота ця тяжка і копітка, вимагає часу, зусиль і коштів, але тільки так можна отримати довіру громадян [2, с. 16].

У щорічному посланні Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році» ідеться про необхідність зламу успадкованої від радянської системи ганебної практики, за якої суди демонструють відданість лише одній стороні процесу – обвинуваченню. Звертається увага на мізерну кількість виправдувальних вироків [3, с. 148].

Попри оптимістичні сподівання, введення в дію нового Кримінального процесуального кодексу України не поклато край прикрій тенденції обвинувального ухилу кримінального процесу. За даними судової статистики, які наводяться в аналізі Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ, упродовж I півріччя 2013 р. за вироками, що набрали законної сили, виправдано 159 осіб, а засуджено майже 56 тис. осіб. За той же період в апеляційному та касаційному порядку скасовано близько 5,7 тис. вироків. Показово, що майже половина з постановлених судами виправдувальних вироків у подальшому скасовується (наприклад, 303 із 707 у 2012 р.), тоді як серед усіх вироків загалом скасовується лише один із десяти [4].

Для подолання обвинувального ухилу кримінального процесу необхідно створити дієвий кримінально-процесуальний механізм реабілітації осіб, постраждалих від незаконного кримінального переслідування, тобто, відновлення незаконно порушеного статусу особи як такої, що вважається невинуватою у вчиненні певного кримінального правопорушення, відповідно до правового принципу презумпції невинуватості особи, закріпленого статтею 62 Конституції України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблема реабілітації жертв незаконного кримінального переслідування чи

засудження особи, перші дослідження якої здійснювалися європейськими правниками у XVII-XVIII ст. (Глобіг і Густер, Пуффендорф) та знайшли свій розвиток у роботах родоначальників вітчизняної теорії кримінального процесу XIX ст. (А.Ф. Коні, І.Я. Фойницький, Н.І. Мироліубов), в Україні вивчалася такими вченими, як О.В. Капліна, В.О. Кучер, М.Р. Мазур, В.Т. Нор, М.Є. Шумило.

Так, у монографії М.Є. Шумила «Реабілітація в кримінальному процесі України» реабілітація визначається як форма реалізації принципу відповідальності держави перед особою у сфері кримінального судочинства, діяльність суду по встановленню факту незаконності кримінально-процесуального провадження щодо конкретної особи та визначення розміру завданої їй майнової та моральної шкоди, а також відшкодування її за участі інших посадових осіб, організацій, підприємств і установ та поновлення в раніше обмежених правах у встановленому процесуальному порядку з метою поновлення громадянина в соціальному і правовому статусі, який він мав до вчинення щодо нього незаконних процесуальних дій і рішень. Наводяться такі дані: в 1998 р. виправдано та закрито кримінальних справ за підставами, що дають право на реабілітацію, щодо 875 осіб, із яких лише 49-м було відшкодовано майнову і моральну шкоду. У висновках пропонується передбачити в КПК главу «Реабілітація», наводиться проект цієї глави [5, с. 6, 292-301].

У інших публікаціях професор М.Є. Шумило детально аналізує можливі форми застосування такого способу компенсації моральної шкоди, завданої особі незаконним кримінальним переслідуванням, як офіційне вибачення від імені держави [8, с. 9-10].

Обґрунтовуючи моральний обов'язок держави вибачитися перед несправедливо засудженими, А. Пензелл (Abigail J. Penzell), доктор права з Нью-Йорку, зазначає, що таке вибачення грає важливу роль у ресоціалізації невинно засуджених, оскільки відновлює їх віру в правосуддя

та частково компенсує моральні збитки, оскільки зменшує страждання від несправедливості [15].

Дослідник Г.М. Гапотченко пропонує визначити поняття «реабілітація» у новому КПК України і передбачити, що в разі скасування вироку суду як неправосудного Президент України, як гарант Конституції, від імені держави приносить публічні вибачення незаконно засудженій особі [9].

Тим часом В.О. Кучер зазначає, що кошти для компенсації шкоди, завданої органами дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду, почали передбачатися в держбюджетах тільки з 2005 року. Їх, звичайно, недостатньо, а тому судові рішення не завжди можуть бути виконані [7, с. 124].

Як вказує М.Р. Мазур, є необхідність закріпити право подавати клопотання про реабілітацію за особою, яка має право на реабілітацію, її законним представником чи захисником, а також особами – членами сім'ї померлого, які звертаються до суду з метою його реабілітації [6, с. 14].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Науковці неодноразово наголошували на необхідності внесення змін до вітчизняного кримінально-процесуального закону для унормування процедури реабілітації. Єдиним концептуальним, послідовним підходом до вирішення цього завдання залишається текст глави «Реабілітація», якою пропонувалося доповнити КПК 1960 р. у монографії професора М. Є. Шумила «Реабілітація в кримінальному процесі України». При цьому досі ніким не висунуто актуальної, системної, науково обґрунтованої пропозиції щодо того, які, конкретно, повинні бути внесені зміни до КПК 2012 року.

Формулювання цілей статті

Метою цієї статті є підготовка законодавчої пропозиції щодо внесення мінімально необхідних змін до Кримінального процесуального кодексу України 2012 р. задля вирішення проблемних питань реабілітації, у тому числі реабілітації померлого у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу дослідження

Недоліком (прогалиною) діючого кримінально-процесуального закону є те, що поняття і порядок реабілітації у кримінальному провадженні у КПК 2012 р. не розкривається, хоча деякі норми цього кодексу (п. 6 ч. 2 ст. 52, п. 5 ч. 1 ст. 284, ч. 4 ст. 447, ст. 525) передбачають існування інституту реабілітації у кримінальному процесі [11].

Ця прогалина підкреслюється відсилюючим характером норми ст. 130 КПК щодо відшкодування (компенсації) шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю. Вказаною нормою законодавець фактично усунувся від кодифікації існуючої нормативно-правової бази щодо реабілітації, зокрема, приписів Законів України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду», ст. 1176 Цивільного кодексу України.

З одного боку, законодавця можна зрозуміти: такий підхід дає змогу уникнути тиску на слідство та суд, навмисного затягування кримінального провадження за допомогою спекулятивних вимог про реабілітацію, оскільки реабілітаційні процедури в частині відшкодування шкоди чітко відокремлено від власне кримінального провадження (і цей підхід автори статті намагалися зберегти, формулюючи свою законодавчу пропозицію стосовно вдосконалення КПК 2012 р.).

З іншого боку, повністю відокремити інститут реабілітації від кримінального провадження неможливо, адже саме в кримінальному провадженні виникає право на реабілітацію. Початком реабілітації завжди є виправдання, закриття кримінального провадження за реабілітуючими підставами, тобто такими, відповідно до яких особа визнається невинуватою у вчиненні злочину [16, с. 107]. І хоча в ідеалі реабілітація не обмежується самим лише

офіційним визнанням невинуватості особи у певному кримінальному правопорушенні, для вітчизняної правової думки, як слушно зазначає професор М.Є. Шумило, характерним є спрощене уявлення про інститут реабілітації з акцентом на розуміння реабілітації як визнання невинуватості особи у вчиненні злочину [5, с. 6], а компенсаційні та правопоновлюючі реабілітаційні заходи здійснюються за залишковим принципом, відповідно до реалій соціально-економічного становища та політичної кон'юнктури.

Водночас, для кримінального процесу в пострадянських правових системах характерним є запровадження чітко регламентованого інституту реабілітації, який передбачає вибачення перед реабілітованими за неправомірне кримінальне переслідування. Глави, присвячені реабілітації, і процедури часткового відшкодування моральної шкоди реабілітованим шляхом принесення офіційних вибачень передбачені кримінально-процесуальними кодексами Російської Федерації (гл. 18, ст. 136) [12], Азербайджану (гл. V, ст. 59) [13], Казахстану (гл. 4, ст. 44) [14]. Пропонуючи запровадити процедуру офіційного вибачення у вітчизняному КПК 2012 р., ми вважаємо, що в Україні офіційні вибачення реабілітованій особі має приносити від імені держави суд, оскільки таке вибачення матиме справжню цінність лише тоді, коли воно підкріплене авторитетом правосуддя та спрямоване на зміцнення авторитету правосуддя, тоді як відповідно до ст. 124 Конституції України правосуддя в Україні здійснюється виключно судами [17].

Гостро потребує законодавчого унормування порядок реабілітації померлого (до початку або під час здійснення кримінального провадження) підозрюваного, обвинуваченого. Так, в адвокатській практиці одного з співавторів статті була ситуація, коли прокурор в порядку процесуального керівництва досудовим розслідуванням виніс постанову про закриття кримінального провадження на підставі п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК (у зв'язку зі смертю підозрюваного, обвинуваченого) попри те, що близькі

родичі померлого неодноразово подавали заяви про необхідність закінчення досудового розслідування та подальший судовий розгляд матеріалів кримінального провадження для вирішення питання про реабілітацію померлого. Під час оскарження до суду постанови прокурора про закриття кримінального провадження з'ясувалися проблеми неврегульованості процесуальним законом порядку оскарження такої постанови, кола осіб, які можуть подати скаргу, чи може захищати померлого захисник, залучений близькими родичами (адже хоча п. 6 ч. 2 ст. 52 КПК передбачає забезпечення обов'язкової участі захисника у кримінальному провадженні щодо реабілітації померлої особи, водночас ст. 48 КПК вимагає залучення захисника підозрюваним, обвинуваченим або за його проханням чи згодою, що в разі його смерті унеможлиблює залучення захисника) тощо. У судовому засіданні захист відстоював свою правову позицію, ґрунтуючись, передусім, на приписах ст.ст. 55, 62 Конституції України, ст.ст. 2, 7, 9, 17, 52 КПК, ст. 6 європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [18]. Після низки критичних публікацій у пресі прокурор міста скасував згадану постанову підпорядкованого йому прокурора про закриття кримінального провадження, вказавши у якості підстави для скасування цієї постанови наявність у матеріалах кримінального провадження заяви сина померлого про реабілітацію батька. Однак, попри успішне вирішення цього конкретного питання (при тому, що, як легко передбачити, згадані проблемні питання обов'язково виникатимуть знову при подальшому судовому розгляді кримінального провадження), згадані процесуальні прогалини досі ускладнюють реабілітацію померлого в цій та інших подібних справах. Для вирішення наведеної проблеми можна взяти за основу підхід, випрацюваний Конституційним Судом Російської Федерації з посиланням на європейську Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод: слідство не може закрити кримінальне провадження у

зв'язку зі смертю підозрюваного (обвинуваченого) без згоди його близьких родичів [10].

Визначаючи у КПК 2012 р. коло осіб, яким надається процесуальне право вимагати доведення слідства до кінця і подальшого судового розгляду кримінального провадження для вирішення питання про реабілітацію померлого, вважаємо за доцільне, окрім близьких родичів, включити до цього кола також спадкоємців померлого та громадські організації. Спадкоємці мають право вимагати реабілітації померлого з огляду на свій законний інтерес у реабілітації, передбачений ст. 5 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» та ст. 5 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду». Залучаючи до цього кола громадські організації, ми враховуємо, по-перше, слушне міркування професора М.Є. Шумила про те, що право оберігає добре ім'я померлих як особливу цінність і робиться це в інтересах суспільства, оскільки кожний намагається залишити про себе добру пам'ять [5, с. 263], а також керуємося загальним принципом урахування громадської думки при обговоренні й ухваленні рішень з питань діяльності правоохоронних органів та посадових осіб у сфері зміцнення громадського порядку і законності, який закріплено ст. 2 Закону України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» [19]. Таке процесуальне право громадських організацій може бути застосоване не тільки для захисту репутації видатних суспільних діячів після їх смерті, а й у таких непоодиноких випадках, коли, наприклад, слідчий для поліпшення показників ефективності своєї роботи закриває кримінальне провадження щодо одного чи кількох нерозкритих злочинів у зв'язку зі смертю «підозрюваного», яким є померла особа без родичів, без спадкоємців і навіть без певного місця проживання.

Висновки

Таким чином, діючий кримінально-процесуальний закон містить прогалини в частині визначення порядку реабілітації, особливо, реабілітації померлого. Для ліквідації цих прогалин вважаємо за доцільне внести зміни до Кримінального процесуального кодексу України 2012 р., виклавши статтю 130 КПК у такій редакції:

«Стаття 130. Відшкодування (компенсація) шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю. Реабілітація.

1. Шкода, завдана незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, відшкодовується державою за рахунок Державного бюджету України у випадках та в порядку, передбачених законом. Відшкодування шкоди особі, незаконно притягнутій до кримінальної відповідальності, здійснюється в порядку реабілітації.

2. Реабілітацією є визнання особи такою, що вважається невинуватою у вчиненні певного кримінального правопорушення, а також подальше відшкодування завданої їй майнової та/або моральної шкоди, поновлення інших прав, свобод та інтересів особи, порушених у зв'язку з незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду.

3. Право на реабілітацію має:

1) виправданий;

2) підозрюваний, обвинувачений, підсудний у кримінальному провадженні, закритому на підставах, передбачених пунктами 1-3 частини першої, пунктом 2 частини другої статті 284 цього Кодексу;

3) засуджений – у разі повного або часткового скасування обвинувального вироку суду та закриття кримінального провадження на підставах, передбачених пунктами 1-3 частини першої, пунктом 2 частини другої статті 284 цього Кодексу;

4) особа, стосовно якої застосовано примусові заходи медичного чи виховного

характеру – у разі скасування ухвали суду про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру.

4. Не допускається закриття кримінального провадження у зв'язку зі смертю підозрюваного, обвинуваченого слідчим або прокурором у разі, якщо близькі родичі, спадкоємці, громадські об'єднання або захисник померлого підозрюваного, обвинуваченого наполягають на завершненні досудового розслідування та судовому розгляді кримінального провадження з метою реабілітації померлого. У разі смерті підозрюваного, обвинуваченого його близькі родичі, спадкоємці, громадські об'єднання можуть залучити захисника для здійснення захисту померлого підозрюваного, обвинуваченого під час кримінального провадження та судового

розгляду з метою реабілітації померлого.

5. При ухваленні судового рішення за результатами судового провадження, якщо таке рішення дає особі право на реабілітацію, або окремою ухвалою суду з власної ініціативи або за заявою про реабілітацію особи, яка має право на реабілітацію (або її захисника, чи законного представника, чи близьких родичів, спадкоємців померлого, чи громадського об'єднання) суд визнає особу такою, що вважається невинуватою у вчиненні певного кримінального правопорушення, та від імені держави приносить офіційні вибачення реабілітованому за виявлені під час судового провадження незаконні рішення, дії чи бездіяльність органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду».

Література

1. Генеральна прокуратура України. Статистична інформація [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>
2. Реабілітація репресованих : Законодавство та судова практика / Верховний Суд України [Уклад.: В.Т. Маляренко, Є.І. Овчинніков] ; За ред. В. Маляренка. – К. : Юрінком, 1997. – 461 с.
3. Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році». – К. : НІСД, 2012. – 256 с.
4. Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ. Судова статистика [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://sc.gov.ua/ua/sudova_statistika.html
5. Реабілітація в кримінальному процесі України / М.Є. Шумило. – Харків : РВФ «АРСІС», ЛТД», 2001. – 317 с.
6. Мазур М.Р. Захист прав та законних інтересів реабілітованих у кримінальному процесі : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня: канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / М.Р. Мазур. – К., 2012. – 20 с.
7. Кучер В.О. Особливості відшкодування моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю службових осіб органів досудового розслідування, прокуратури та суду, за цивільним законодавством України / В.О. Кучер // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. Випуск № 2 (2011). – Львів : ЛДУ ВС, 2011 – 540 с. – С. 118–127.
8. Шумило М.Є. Способи компенсації моральної шкоди, завданої особі незаконним кримінальним переслідуванням / М.Є. Шумило // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право» [Електронне фахове видання] – 2010. – № 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2010/n1/10smynkr.pdf>
9. Гапотченко Г.М. Актуальні питання реабілітації за новим Кримінальним процесуальним кодексом України / Г.М. Гапотченко // Кафедра організації розслідування злочинів Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.corg-lguvd.lg.ua/d130107.html>
10. Постановление Конституционного Суда Российской Федерации от 14 июля 2011 г. № 16-П г. Санкт-Петербург «По делу о проверке конституционности положений пункта 4 части первой статьи 24 и пункта 1 статьи 254 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации в связи с жалобами граждан С.И. Александрина и Ю.Ф. Вашенко» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rg.ru/2011/07/29/ks-dok.html>

11. Кримінальний-процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. / Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9-10, № 11-12, № 13. – Ст. 88.
12. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102073650>
13. Уголовно-процессуальный кодекс Азербайджанской Республики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://continent-online.com/Document/?doc_id=30420280
14. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1008442
15. Abigail Penzell. Apology in the Context of Wrongful Conviction: Why the System Should Say It's Sorry [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cardozojcr.com/vol9no1/145-162.pdf>
16. *Майгур М.О.* Процесуальний порядок закриття кримінальної справи за реабілітуючими підставами / М.О. Майгур // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – № 1(1) – 2011 р. – С. 105.
17. Конституція України від 28 червня 1996 р. //: Із змінами і доповненнями, внесеними Законом України від 8 грудня 2004 року № 2222-IV. – К.: Атіка, 2006. – 64 с.
18. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод // Офіційний вісник України. – 1998. – № 13. – С. 270–302.
19. Закон України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 46. – Ст. 366.